

Nemzetközi vándorlás, migrációs válság

Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac

Jelenségek, hatások, lehetőségek

Hárs Ágnes

Négy évvel ezelőtt a *Társadalmi Riportba* írt tanulmányunkban (Hárs 2012) kérdésként fogalmaztuk meg, hogy vajon az erősödő migrációs szándék és a lassú növekedés intő jelei emigráns országgá teszik-e Magyarországot, és mennyire bizonyul majd tartósnak ez a folyamat olyan gazdasági környezetben, ahol növekednek a migrációt ösztönző okok és fogyatkoznak a visszatartó tényezők. Ma már látszik, hogy 2010–2011 fordulatot jelentett e tekintetben: a migráció jelensége tartós maradt és a mindennapi közbeszéd részévé vált. Az okok állandósultak, a hatások egyre inkább érezhetőek. Ebben az írásban a folyamatosan növekvő elvándorlás munkapiaci okait, hatásait és következményeit elemezzük, és röviden kitérünk az elvándorlás teremtette hiányokat kompenzáló bevándorlás lehetőségének a vizsgálatára.

1. Elvándorlás, trendek, változások

1.1. Nemzetközi tapasztalatok

Az Európai Unió bővülésének és a munkaerő szabad áramlásának fontos sajátossága a migrációs szakirodalomban leírt migrációt szabályozó folyamatokhoz képest (Massey *et al.* 1998), hogy a munkaerő-áramlás elé állított gátak eltörlésével a mobilitást nem korlátozzák határok, a migrációt ebben az értelemben az egységes munkaerőpiacon érvényes szabályszerűségek, gazdasági értelemben, a *Todaro modell* alapján leírtaknak megfelelően, az elérhető várt jövedelemvárakozások és a remélt jobb munkalehetőségek motiválják. (Harris–Todaro 1970) Szabad munkaerő-áramlás mellett a külföldi munkavállalásra vonatkozó döntést, a költségeket és a migráció tartósságát nem befolyásolják intézményi tényezők (Clemens 2011). A migrációt korlátozó költségek eliminálása az Unió bővítésének fontos ösztönzője volt, az Európán belüli fejlettségbeli különbségek miatt a piacok megnyitása a fogadó országokban aggályokat, a kibocsájtókban intenzív munkavállalási, migrációs hajlandóságot váltott ki. A folyamat várható erősségét az egyes országok

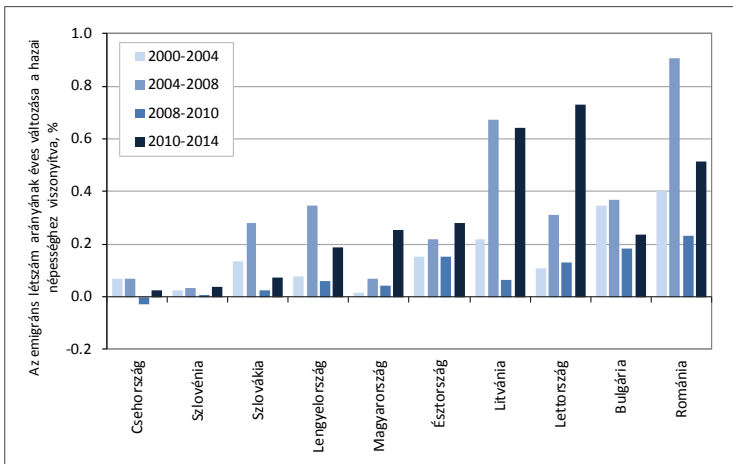
munkapiacának fokozatos megnyitása korlátozta és terelte, tartósan meghatározva az EU-n belüli munkavállalás mintázatait. (Hárs 2008; Kahanec–Zaiceva–Zimmermann 2010)

Az Európai Unión belüli szabad munkavállalás lehetőségét gyorsan és erőteljesen (bár országoként eltérő intenzitással) növekvő migráció követte a 2004-ben csatlakozott új EU-országokból, az áramlás iránya és szerkezete is hasonló volt (Kahanec–Zaiceva–Zimmermann 2010; Kahanec–Pytliková–Zimmermann 2016). A témában készült empirikus vizsgálatok rövid, időszakos és munkavállalási célú, cirkuláris mobilitásként írják le ezt a folyamatot (Favell 2008). Mindenekelőtt a létszámában legnagyobb volumenű lengyelországi külföldi munkavállalást jellemzi erős cirkuláris jelleg. Volumenében kisebb, de a hazai lakosság arányában mérve lényegesen nagyobb mértékű a balti országokból való elvándorlás (vö. Hazans–Philips 2010; 2016; Kahanec–Pytliková–Zimmermann 2016). A hazatérők aránya a jelentős elvándorlást követően Lengyelországban, Szlovákiában és a balti országokban volt a legmagasabb (Zaiceva–Zimmermann 2016). Részben eltérő e tekintetben az EU2-országok, Románia és Bulgária mintázata: polgáraik 2014-ig csak korlátozottan férhettek hozzá az Unió munkahelyeihez, miközben az elvándorlás, különösen a mediterrán régióba, részben kétoldalú szerződésekkel ösztönözve, már korábban is erőteljes volt. Összességében az EU munkapiacának a kibővülése olyan jelentős változást, munkapiaci sokkhatást eredményezett, ahol laboratóriumi kísérletként vált leírhatóvá a rövid idő alatt végbement változások hatása.

1.2. A magyar elvándorlást ösztönző és korlátozó tényezők változása

Magyarországon később indult el és csak 2010 után gyorsult fel az elvándorlás, a folyamat ennyiben tért el az új EU-országok többségének mintájától. Intenzitása 2010 óta már megközelítette a többi új EU-tagországban az EU-csatlakozáskor tapasztalt mértéket: a migráns népesség állományának éves átlagos növekedési aránya (a hazai népességhez képest) napjainkban közel akkora, mint például Lengyelországban volt a 2004-es EU-csatlakozást és a szabad munkaerőmozgás korlátozásának feloldását követő években (0,26% vs. 0,35%), ugyanakkor elmarad a nagyon erőteljes lett, litván vagy romániai elvándorlási arányoktól (Hárs 2016). Lásd *1. ábra*.

1. ábra. Az EU15-országokban élő EU8+2-országok állampolgárai arányának éves változása az állampolgárságuknak megfelelő ország népességének arányában – adott év január 1-jére vonatkozó értékek, %



Forrás: Hárs (2016: 45. 1.3. ábra)

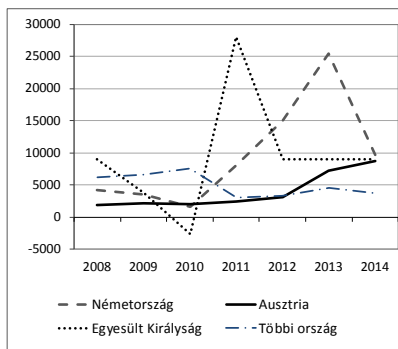
Az elvándorlás Magyarországon kedvezőtlen gazdasági és munkapiaci mutatók mellett növekedett a kétezres évek második felétől. A 2008-as gazdasági válságot és a növekedés visszaesését követően az időszakot hosszan elhúzódó stagnálás, majd 2014 óta lassú javulás jellemezte. A reálkeresetek növekedése a GDP alakulásával együtt mozogva tartósan elmaradt, mindezt növekvő, kétszámjegyű munkanélküliségi ráta kísérte. A kedvezőtlen gazdasági és munkapiaci mutatók bár önmagukban is indokolhatták a migráció 2010 utáni gyors növekedését, ennek magyarázatát keresve azonban inkább arra gyanakodhatunk, hogy a megváltozott migrációs viselkedés mögött további okok rejlenek. Az elvándorlást ösztönző és visszatartó motívumok hatásával eddig kevés vizsgálat foglalkozott. A bérkülönbségek és a munkanélküliség kedvezőtlen alakulása mellett ország-specifikus tényezők is befolyásolhatják a migráció alakulását. Kurekova (2011) az új EU-országokban ilyen, a 2004 utáni kelet-nyugati migrációt szignifikánsan befolyásoló tényezők jelentőségét igazolta. Hatással lehet egy ország migrációjának alakulására az adott ország munkapiaci, intézményi, jóléti-, szociális ellátórendszere, a korábbi (posztoszocialista) intézményi struktúra átalakulásának módja, a migrációs kapcsolatok korábbi időszakban gyökerező és kialakult hálójá, a migrációt támogató kultúra, továbbá befolyásolhatja a folyamatokat az általános közér-

zet változása is. A magyarországi migráció trendjének megváltozását a fenti tényezők sora, az intézményi tényezők jelentős változása is magyarázza. Hárs (2012) sorra veszi, hogyan változott a magyar intézményi környezet és miképpen csökkentek a migrációt korábban késleltető hatások a 2000-es évek második felétől. Azóta a tényezők nem változtak, a fejlemények azonban igen, hatásuk erős és állandó.

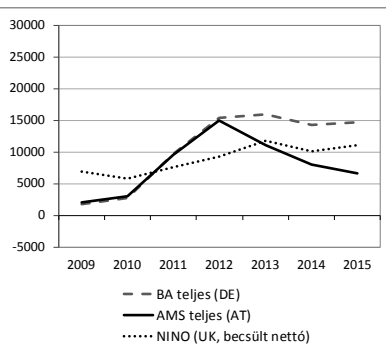
Az EU8-országok zömében az uniós bővülés lehetőségének külső sokkját követte a gyorsan növekvő migráció, amikor az érintett országokban kedvezőtlenek voltak a munkapiaci mutatók, magas volt a munkanélküliség, tehát a migrációt ösztönző (*push*) hatások erőteljesekek voltak, és csak néhány ország nyitotta meg munkapiacát az intenzív beáramlás előtt. Magyarország esetében ilyen külső sokkhatást 2010 után a hazai kedvezőtlen gazdasági és munkapiaci folyamatok, a kétszámjegyre növekedett munkanélküliség és a belső intézményi környezet változása révén erősödő migrációs nyomás mellett az ekkor szabaddá váló osztrák és német munkapiac jelentett. Az Egyesült Királyság növekvő vonzereje mellett a magyar munkavállalók számára fontos maradt a két hagyományos célország, Németország, illetve Ausztria, és 2011-ben ők reagáltak a legerőteljesebben a két ország munkaerőpiacának megnyitására, melynek következtében létszámuk mindkét országban ugrás-szerűen megnövekedett. Ezt mutatja a 2. ábra.

2. ábra. A magyar migráció növekedése a fő célországok irányába

2/a. ábra. Külföldön élők száma – regisztrált adatok alapján tükröstatistika, 2008–2014 (fő)



2/b. ábra. Külföldön kiadott munkavállalási vs. társadalombiztosítási regisztráció – tükröstatistika, 2009–2015 (fő)



Forrás: 2/a. ábra: saját számítások a tükröstatistikák alapján (Hárs 2016); 2/b. ábra: AMS-adatok (Ausztria), BA-adatok (Németország), NINO-adatok (Egyesült Királyság, visszaáramlással becsülve Moreh (2014a) alapján).

A bal oldali, *2/a. ábrán* a tükörstatisztikák alapján számított, külföldön élő migráns állomány éves változását látjuk. Az Egyesült Királyságban 2010 után ugrott meg a bevándorlók létszáma, 2011 után gyorsan zárkózott fel ehhez a Németországba (és kisebb mértékben Ausztriába) vándorlók száma. A jobb oldali, *2/b. ábra* a célországokban kiadott munkavállaláshoz szükséges nyilvántartási adatokat mutatja. Az osztrák adatok az ingázókat is tartalmazzák, ez mindenképpen fontos a hazai munkapiaci hatások szempontjából, hiszen ők külföldön dolgoznak.¹ Az Egyesült Királyságban a társadalombiztosítási szám (NINO) alapján azonosítható a munkavállalás.² A magyarok elvándorlásának, munkavállalásának a gyors növekedése 2011 után az adatokból egyértelműen látszik az Egyesült Királyságban, Németországban és Ausztriában is.³

Összességében azt mondhatjuk, hogy 2010 körül a magyar elvándorlás mértéke, mintázata hasonlóná vált a régió többi országáéhoz, megszűntek a korábbi alacsony migrációt fenntartó hatások. A magyarországi folyamatok alakulását a többi új EU-tagország korábbi elvándorlási tapasztalataival összevetve vizsgálhatjuk. A tanulmány további részében a migráció munkapiaci következményeit tekintjük át; az elvándorlás szerkezetét, hatását a munkapiaci mutatók alakulására és a munkapiaci folyamatokra, végezetül kitérünk az elvándorlás, a munkaerőhiány és a bevándorlás összefüggéseire is.

2. *A migráció munkapiaci hatásairól*

2.1. Kutatások, eredmények

A migráció erősödésével azt várhatjuk, hogy hatása érezhető lesz a munkapiacra. Az egyszerű, naiv közgazdasági modell alapján az elvándorlás következtében csökken a hazai munkapiacra a munkaerő-kínálat, csökken a munkanélküliség, feszesebbé válik a munkapiac. A kínálat csökkenése hiányokat eredményez és növeli a hazai béreket. A migráció szerkezeti sajátosságai, az

¹ Az ingázók definíció szerint nem migránsok, nem élnek külföldön, ezért a külföldön élő népességet mutató tükörstatisztikában ők nem is jelennek meg, ebből következően a munkavállalási engedély alapján az Ausztriában dolgozók száma magasabb.

² A nyilvántartások a 2002 óta bármikor kiadott első NINO-regisztrációt tartalmazzák, így a halmozódó értékeket a hazaáramlással korrigálni kell, ezt Moreh (2014a) körültekintő eljárását követve végeztük el.

³ Hasonló eredményt mutatnak Blaskó és Gödri 2009. I. negyedéve és 2013. I. negyedéve között külföldre költözöttek 2013 elején kérdezett mintáján végzett számításai is. A kivándorlás esélyét vizsgálva nem szignifikáns, de pozitív hatást mutat 2011 után Németország vagy Ausztria mint migrációs célország választása. A leíró statisztika alapján azonban a mintában mindhárom célországot tekintve 2010 után növekedett a magyar munkavállalók létszáma. (Blaskó–Gödri 2014: 293.)

otthon maradtak és az elvándorlók közötti eltérések határozzák azonban meg, milyen az elvándorlás tényleges hatása. Vannak-e, akik az elvándorlót helyettesítik, vagy az otthon maradtok foglalkoztatását is veszélyeztetik a hiányzók? Ez a fontos szerkezeti sajátosság befolyásolja egyes csoportok hazai foglalkoztatásának és béreinek az alakulását (Borjas 1994). Az empirikus vizsgálatok nagy többsége a migráció munkapiaci következményeit a bevándorlókat fogadó országokban vizsgálja, és csak kevés tanulmány fókuszál a kibocsájtó országokban tapasztalt következményekre.⁴ Az elvándorlók hazai munkapiacra gyakorolt hatásának és mérésének bizonytalanságait a kutatások gyakran a globális folyamatok statisztikai eredményeivel közelítik (az eredmények jó összegzését adja Clemens (2011)). A kutatások zöme a fejlődő országok tapasztalatait mutatja be, az országok szakmai és bérstruktúrájától függően eltérő mértékű és szerkezetű elvándorlást, migrációs nyereséget és veszteséget, mutatnak az eredmények rövid és hosszabb távon az otthon maradtakra és a hazatérés esélyére vonatkozóan. Leggyakrabban a kvalifikált munkaerő elvándorlásának a problémájaként fogalmazódik meg az elvándorlás a kibocsájtó országok számára. Gibson és McKenzie (2011) a *brain drain* hatásának az értékelését és értelmezését árnyalva hangsúlyozza, hogy a magasan kvalifikáltak a fogadó országokban is rendszerint kvalifikált munkahelyeken dolgoznak, az elvándorlók hazatérése, a hazatérők otthon remélhető bérpremiума és a tovagyrűző hatások összességében kedvezőek lehetnek.

A kelet-európai országok, így az új EU-országok migrációjának a hazai munkapiacra érzékelhető hatásáról lassan szaporodnak a vizsgálatok. A balti országok jelentős elvándorlásának következményeit Hazans és Philips (2010), a nagy volumenű lengyel elvándorlást Kaczmarczyk és munkatársai (2010) vizsgálták. A szerzők leíró statisztikákkal igazolják, hogy az érintett országokban a munkanélküliség csökkent és a bérek emelkedtek az EU-csatlakozást követő jelentős elvándorlással együtt. Mindkét kutatás hangsúlyozza azonban, hogy az eredmények nagyrészt az országok gazdasági konjunktúrájának következményei voltak. Kevés vizsgálat számszerűsítette az elvándorlás tényleges hatását a hazai munkapiacra. Ebben korlátot jelent az adathiány, a migráció feltételeinek intézményi változása, a szabad munkaerő-áramlás megvalósulását követő gyorsan növekvő elvándorlás ugyanakkor kísérleti lehetőséget teremt a hatások mérésére. Ezt használja ki Elsner (2013) a gyorsan magasra szökő litván elvándorlást és Dustmann–Frattini–Rosso (2015) a lengyel migráció hatását vizsgálva. Mindkét tanulmány a Mexikóból az USA-ba való bevándorlás hosszú távú hatását leíró modellt (Mishra 2007) követve számszerűsíti az uniós csatlakozás után bekövetkezett gyors elvándorlás ha-

⁴ Érdekes felmérésre hivatkozik Elsner (2015), miszerint a migráció munkapiaci következményeit, a bértásokat vizsgáló – a Google kereső segítségével felelhető – tanulmányok közül 100-szor annyi foglalkozik a fogadó országbeli hatásokkal, mint ahány a kibocsájtó országbeli bérek alakulásával (az erre utaló válaszok aránya 50 millió *versus* 500 ezer).

tását az otthon maradtak béreire. A kutatás Litvániában 1 százalékpontnyi elvándorlás hatására 0,67%-os reálbér-növekedést becsül, a legjelentősebb migráns csoportokban a legnagyobbat, a számottevő mértékű elvándorlás hatására a hazai bérek jelentős növekedését mérték. A népesség arányában kisebb mértékű lengyel emigráció hatása a hazai bérekre szignifikánsnak, de szerénynek mutatkozott, és azokat érintette legerősebben, akik a migrációban a legnagyobb arányban vettek részt: a középfokú végzettségűeket. Ambrosini és munkatársai (Ambrisini *et al.* 2011) a tekintélyes romániai elvándorlás hatását, valamint a visszavándorlás szelektivitását és bérnyereségét vizsgálták a 2000-es évek elején.⁵ Eredményeik a kvalifikált migránsok hazatérésének előnyeit találják olyan hazai bérstruktúra mellett, amikor a kvalifikáltak bérei magasak. Ez a bérprémium-várakozás mind az elvándorlók, mind a visszavándorlók számára egyaránt előnyös, és összességében hosszú távon növeli a hazai béreket, továbbá az iskolázottság szintjére is hat.

2.2. Módszer, adatok

A továbbiakban a magyarországi elvándorlás munkapiaci hatásait vizsgáljuk. A munkapiacról hiányzók, az elvándoroltak azonosításához statisztikailag releváns mikro-adatforrás szükséges az elvándorlók és a fogadó országba érkezők nagyságrendjéről, összetételéről. A magyar adatforrásokban az elvándorlók csupán *egy részét* látjuk, azokat akik az adatfelvételek látószögébe kerülnek (a *Népszámlálás* a 2011-ben egy évnél rövidebb ideig külföldön tartózkodókról ad információt, a *KSH Munkaerő-felmérés* alapján az otthoni háztartással rendelkezők közül tudjuk azonosítani az elvándorlókat). *Ad hoc* adatelvételek a mintavétel nehézségeivel együtt egy adott pillanatban céltottabban vizsgálhatják az elvándorlás jelenségét. A fogadó országban fellelhető tükörstatisztikák az ott tartózkodókat látják, segítségükkel a hazai forrásokat validálhatjuk, amennyiben léteznek részletes adatok, segítségükkel a migránsok helyzetét elemezhetjük. A hazai és a fogadó országban elérhető adatforrások is szűkösek azonban a tényleges a migráció leírására.⁶

⁵ A román elvándorlás intenzitása már az EU-csatlakozást megelőzően is jelentős volt. Összességében nagyon erős migrációt ösztönző (*push*) hatások motiválják, ennyiben kevésbé kapcsolódik az EU-bővítés lehetősége nyomán beindult erőteljes elvándorlás mintázatához.

⁶ A sokáig alacsony migráció mellett a hazai statisztika pontosítására csak a közelmúltban került sor, a KSH Munkaerő-felmérés – eltérően más országok kérdéseitől – nem gyűjtött az elvándorlásról adatokat, ilyen adatok ma sem érhetők el. A legátfogóbb céltott vizsgálat az elköltözötteket a MEF-hez kapcsolódva, de a háztartáson kívüliek bevonásával kiegészítve kísérelte meg elérni (Blaskó–Gödri 2014). A vizsgálat kis mintája a 2009–2013 eleje közötti időszakban bekövetkezett elvándorlást mutatja. A fogadó országokban pedig a viszonylag alacsony létszám miatt a nyilvántartásokban az „egyéb országok” összevont kategóriájában szerepelnek a magyar

A KSH rendszeres lakossági adatgyűjtése, a MEF nem publikál adatokat a külföldön élők összességéről, azonban a külföldi telephelyen dolgozók szűkebb csoportja azonosítható. Az utóbbi hasznos forrása a munkavállalási célú elvándorlás vizsgálatának.⁷ A továbbiakban egyrészt korábbi kutatási eredményekre építünk, másrészt az adathiány mellett olyan kreatív módszerrel kialakított adatforrást használunk a stilizált tények bemutatására, amely közelíti a migráció munkaerő-piaci szempontból releváns részét, és lehetővé teszi a hatások egyszerű elemzését. Megfelelő adatok hiányában így stilizált tényekkel, korábbi vizsgálati eredmények szintetizálásával írhatjuk le a migrációt és verbális becslést adhatunk az észlelhető munkapiaci hatásokra.

2.3 A migráció nagysága, iránya és szerkezete

Az elvándorlás szerkezetét és esélyét vizsgálták a közelmúltban készült hazai kutatások (Blaskó–Gödri 2014; Blaskó–Ligeti–Sik 2014; Hárs–Simon 2016). Az eredmények – a módszertani különbségeket, a vizsgált időszakok eltérését is figyelembe véve – a migránsok szelekciója alapján hasonló általános képet mutatnak: a migráció esélye nagyobb a fiatalabbak, a férfiak, az iskolázottabbak és a család nélküliek esetében (Blaskó–Ligeti–Sik 2014). Hárs és Simon (2016a) a külföldi telephelyen *dolgozókat vizsgálva* hasonló jellemzőket azonosított, és a *munkavállalási célú* migrációt befolyásoló tényezők marginális valószínűségeinek időbeli változását vizsgálva azt találták, hogy a demográfiai tényezők migrációs szelekciót befolyásoló hatása és növekvő elvándorlás mellett az előbbi kisebb mértékben növeli a migráció valószínűségét, mint magának a migrációnak a növekedése. Országok szerint erős a szelektivitás: a magasan kvalifikáltak inkább az Egyesült Királyságot választják, a szakmunkások Németországot, az Ausztriát választók összetétele vegyesebb. A célszágok szerint a regionális szelekció fontos és időben állandó.⁸ Azt várhatjuk, hogy a migráció hatását, a hiányt a hazai munkapiacra leginkább a

elvándorlók. A Népszámlálás megbízhatóbb és országokra azonosítható adatainak felvétele viszont megelőzte a migráció felgyorsulásának időszakát, ezért itt nem alkalmazható.

⁷ A külföldi telephelyen dolgozók a külföldön dolgozók *egy részét* fedik le, azokat, akiket a Munkaerő-felmérés kérdezői elérnek és a munkavállalásra vonatkozó kérdésre azt a választ adják, hogy a munkahelyük telephelye külföldön van (a kérdés az ország megnevezését is kéri). A külföldi telephelyen dolgozók fontos, az adattartalom óvatos kezelésével a munkavállalási célú migráció elemzésének a céljára jól hasznosítható csoportot jelentenek (lásd Hárs–Simon 2016), különösen átfogóbb adatforrás hiányában. Nem azonosíthatóak az ingázók szűkebb csoportjával, ahogy ez gyakran előfordul (vö. például Bodnár–Szabó 2014), de a teljes migráns népességgel sem (vö. Lakatos 2015; Hosszú–Romhányi 2015).

⁸ Hasonló erős szelektivitást azonosítottak más esetekben is célszágok szerint, ahol több fontos célszág volt jellemző, például Kaczmarczyk–Mioduszevska–Żylicz (2010) Lengyelországban, Ambrosini *et al.* (2011) Romániában.

fiatalok, az iskolázottabbak, a férfiak és az egyedülálló körében érhetjük tetten.

A migránsok egy része dolgozik, egy része azonban nincs jelen a fogadó ország munkapiacán, tanul vagy családtagként él. A fogadó EU15-országok 2011. évi Népszámlálás adatai szerint az egyes célországokban a 2000 után érkezett magyar állampolgárok 2/3-a volt aktív, aktivitási arányuk az Egyesült Királyságban a legmagasabb (több mint 75%), ezt a fiatalabb és közelmúltban érkezett migráns kohorsz magyarázhatja. Az új EU-országokból érkező migrációt vizsgálva Kahanec–Pytliková–Zimmermann (2016) a fogadó országok mindegyikében az EU-migránsok túlképzettségét írja le, ami időben állandó maradt. Az EU8-migránsok kvalifikáltabbak a fogadó és a hazai népességhez képest egyaránt, de rendszerint vállalkozóként vagy fizikai munkakörökben dolgoznak, cél- és kibocsájtó országonként eltérő munkákban, ágazatokban. Az Egyesült Királyságot nagyobb eséllyel választják a felsőfokú végzettségűek, és itt különösen nagyarányú a túlképzettség, az új EU-országokból érkező felsőfokú végzettséggel rendelkezők több mint fele végez kvalifikálatlan munkát.⁹ Az elvándorló magyarok helyzete ehhez nagyon hasonló, a célországok nyilvántartásai alapján a magyar munkavállalók által betöltött munkahelyek többsége szak-, illetve betanított és segédmunka. Ezt tükrözik a német és az osztrák munkaügyi nyilvántartások és Moreh (2014b) becslései az Egyesült Királyságban.

Az elvándorlás nem egyirányú, a visszavándorlásra vonatkozó döntést a szabad munkaerő-áramlás feltételei mellett a rövid távú preferenciák befolyásolják. A 2004 utáni elvándorlás után nem következett be tömeges visszavándorlás, Zaiceva–Zimmermann (2016) folyamatos visszatérő, a gazdasági helyzetre érzékeny cirkuláris migrációt igazol az EU8-országokban. A hazatérők inkább foglalkoztatottak voltak, magasabb iskolai végzettségűek, vagy tanulás után hazatérők, összességében a hazatérőket pozitív szelekció jellemzi. Az EU8-országok elvándorlására jellemző nagyfokú túlképzettség a hazatérést is motiválhatja. A migránsok, akik túlképeztek voltak a külföldön betöltött munkahelyeiken, így is magasabb jövedelmet értek el. Hazatérésük után a külföldön megszokott jövedelemvárakozással érkeznek a hazai munkapiacra, ami sikertelen lehet, hiszen nem dolgoztak a szakmájukban, így hazatérésük a szakmai fejlődésükkel járó remélt bérprémium esetükben elmarad, és ez újabb migrációs epizódhoz vezet. Az EU8-országokra leírt folyamat jól

⁹ Az arány az EU15-országokból érkezők esetében 10%, az EU-n kívüli országokból érkezők esetében 22%. Ez utóbbi arány alátámasztja Gibbson–McKanzie (2011) érvelését, miszerint a fejlődő országok esetében a kvalifikált emigránsok rendszerint szakmájukban dolgoznak, „a többség nem diplomás taxisorőr”, ami hosszabb távon valószínűsíti, hogy a kvalifikáltak elvándorlása a kibocsájtó ország számára is megtérül. Ez az érvelés a kelet-európai elvándorlás esetében gyengébb érvényű, a szakmájukban dolgozó felsőfokú végzettségűek aránya szerényebb, a *brain drain* negatív hatásai várhatóan komolyabbak. Bizonyos szakmák, így az orvosok esetében azonban ez nem jellemző, a migráció a szakmán belül történik (Hárs–Simon 2016b).

azonosítható a magyar elvándorlásra. A pozitív szelekciót igazoló vizsgálat a 2000-es évek elején készült (Martin–Radu 2012), így az utóbbi időszakra jellemző visszavándorlás szerkezete nem ismert. A magyarok visszavándorlásának az arányát tükörstatisztikákkal vizsgálta Horváth (2016) és számottevő nagyságú (50% feletti) visszavándorlást talált a kedvezőtlen gazdasági környezetben is, korábban akár 75%-os visszavándorlás is jellemző volt, ami erős cirkuláris migrációs jellegre utal. A MEF-ből egyszerű keresztábrákkal számítva is a visszavándorlás szelektivitására utaló arányokat látunk. A férfiak aránya magasabb a hazatérők körében, mint az itthon maradtak között (2010. IV. negyedévben 57% vs. 47%, 2014. IV. negyedévben 61% vs. 47%). Azok aránya, akik egy évvel korábban külföldön éltek, a felsőfokú végzettségük esetében messze magasabb volt az otthon maradtakénál, bár a növekvő migráció mellett az arány csökkent (2010. IV. negyedévben 42% vs. 17%, 2014. IV. negyedévben 37% vs. 16%). Hasonlóképpen, magasabb a foglalkoztatottak aránya a hazatérők között, és az arány növekszik (2010. IV. negyedévben 60% vs. 50% és 2014. IV. negyedévben 69% vs. 55%).

2.4. Az elvándorlás hatása a munkapiaci mutatókra

Az elvándorlás munkapiaci hatásának a számszerűsítésére a hiányzó adatok mellett csak részben vállalkozhatunk. A hazai aktív korú népesség gyorsan csökken, döntően demográfiai okok miatt. Ez befolyásolja a hazai munkapiaci mutatóinak alakulását. A demográfiai okokhoz hasonló hatása van az elvándorlásnak is, csökkenti az aktív népességet és a hazai foglalkoztatottságot. A munkapiaci mutatókat vizsgálva gondot okoz, hogy az elvándorlás hatása valójában nem látszik.

Az elvándorlók azonosítása nehezen megvalósítható, a korrekció mégis elkerülhetetlen. Ezért stilizált tények alapján kísérünk meg becslést adni a KSH Munkaerő-felmérés adatainak felhasználásával, kiszűrve a külföldön dolgozókat a hazai munkaerőforrásból és foglalkoztatottságból is.¹⁰ Első lépésben a hazai foglalkoztatottak között számba vett, azonosítható külföldön dolgozókat kell kiszűrni a foglalkoztatottak közül és a teljes hazai munkaerőforrásból is.¹¹ Ugyanakkor a migrációs korrekció így csak részleges, a népességszám lényegében nem számol a külföldre távozókkal, illetve a külföldön dolgozókkal. Feltételezhetjük, hogy a külföldön dolgozók egy további része

¹⁰ A MEF továbbiakban használt mikroadatait az MTA KRTK KTI Adatbank bocsájította rendelkezésemre.

¹¹ A külföldi telephelyen dolgozók egy része ingázó, a korrekció munkaerő-piaci megközelítésből mégis helyénvaló, ugyanis az ingázók a magyarországi foglalkoztatottságból akkor is hiányoznak, ha egyébként a népesség számbavételekor nem jelentenek csökkenést. A számbavétel a hosszabb ideje külföldön élőket is tartalmazza, és az ingázók többségének a munkaviszonya is tartós. Vö. Hárs–Simon (2015).

valójában nem jelenik meg a hazai aktív népességben, de a teljes hazai népességben mégis szerepel, hiszen a népesség létszáma az elvándorlókkal nem csökkent. Az eljárás a külföldön dolgozók becslésére a következő megfontolást követi: az előző alfejezet alapján láttuk, hogy a vizsgálatok eredményei egységesnek bizonyultak a célországok szerint a migránsok szelektivitásában, ezért feltételezzük, hogy a külföldi telephelyen dolgozók is jól közelítik a célországok szerinti munkavállalók szelektivitását. A Munkaerő-felmérés azonban egyenetlenül érte el a célországokban a külföldi telephelyen dolgozókat, ezért a célországok munkaügyi nyilvántartásai szerint a külföldön dolgozók tényleges nagyságát reprezentáló súlyokkal átszámoltuk a külföldi telephelyen dolgozókat (vö. 2/b. ábra). A három fő célországban a foglalkoztatottak száma ismert, ez adja a külföldön dolgozók többségét, a többi országra szakértői becsléssel éltünk (ezt hely hiányában itt nem tudjuk bemutatni). Az így létrehozott adatbázist a célországok 2011. évi Népszámlálás adataival kontrolláltuk, az arányok kielégítően hasonlóak. Tartalma szerint a stilizált adatbázis eltér a külföldön élő népességtől, felülreprezentált benne a *munkavállaló és nem tartósan* külföldön élő népesség, ez a munkaerő-piaci hatások vizsgálata szempontjából megfelelő.

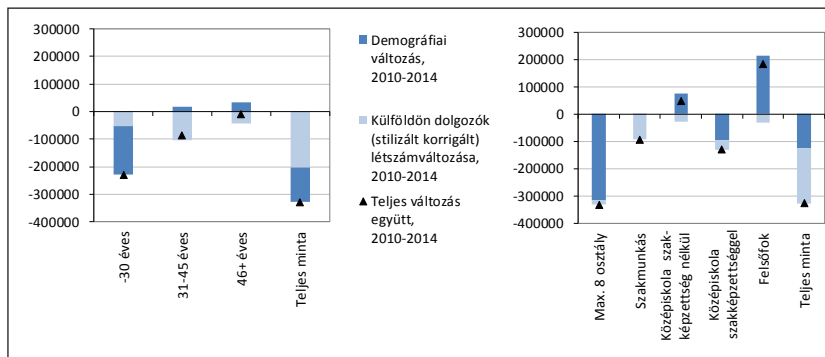
A munkapiaci mutatók alakulásában az elvándorlást úgy vehetjük figyelembe, ha a hazai népességet a külföldön dolgozók (becsült) létszámával csökkentjük. A stilizált módon számított hazai létszámváltozást mutatja 2010. és 2014. IV. negyedéve között korcsoportonként a 3/a. ábra és iskolai végzettség szerint a 3/b. ábra. A stilizált tények alapján a külföldi munkavállalás létszámával korrigált aktív népességszám-változás jelentős, és minden korcsoportot érint, leginkább a 31–45 éveseket. Az alacsony iskolai végzettségűeket kevésbé érinti, de különösen jelentős a hatás a szakmunkás végzettségűek esetében (ezt a külföldi munkavállalásra célzott minta magyarázza).

Az ábrák az aktív népesség jórészt demográfiai okoknak tulajdonítható publikált létszámváltozását is mutatják. A stilizált számítások szerint összességében az elvándorlás megfelelő figyelembevétele a demográfiai fogyásnál is jelentősebb aktív népességszám-csökkenést jelent, amely korcsoportonként és iskolai végzettségenként eltérő. A fiatalok és az alacsony iskolai végzettségűek létszámcsökkenését erőteljesebben magyarázzák demográfiai tényezők, az idősebb korosztályok létszámát az elvándorlás befolyásolja különösen érzékenyen. A felsőfokú végzettségűek létszámnövekedését befolyásolja a népességen belül iskolázottabb korosztály belépése, kisebb mértékben az érettségizetteket is, míg a szakközépiskolai végzettségűek aránya is csökkenő a korosztályok között. A szakmunkások létszámát demográfiai változás kevésbé befolyásolta a vizsgált négy év alatt, de az elvándorlás – láttuk – jelentős.

3. ábra. *Stilizált becslés: az aktív népesség számának demográfiai és növekvő külföldi munkavállalással becsült változása, 2010. és 2014. IV. negyedéve között (fő)*

3/a. ábra. *Korcsoportok szerint*

3/b. ábra. *Iskolai végzettség szerint*



Forrás: saját számítás a KSH Munkaerő-felmérés mikroadatai alapján.

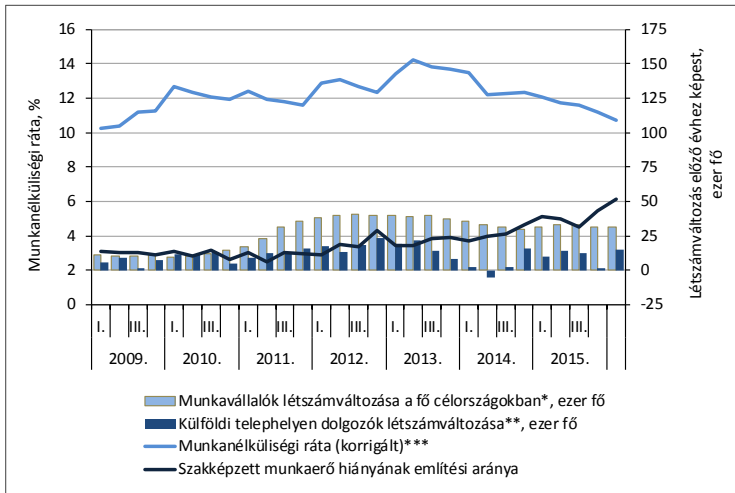
A stilizált tények alapján a növekvő elvándorlással korrigált aktív korú népességszám alapján számított hazai foglalkoztatási arány 2010 és 2014 utolsó negyedéve közötti változása mérhetővé tette, hogyan hatott az otthon maradtak foglalkoztatására az elvándorlás. 2010 és 2014 vége között a vándorlás hatására a 31–45 évesek foglalkoztatási aránya 2,8 százalékponttal, a 30 év alattiaké közel 1 százalékponttal nőtt (3/a. ábra). Nem változott az alacsony iskolai végzettségűek foglalkoztatási aránya, de növekedett a szakmunkásoké közel 2 százalékponttal, a felsőfokú végzettségűeké 1,2 százalékponttal és közel 1 százalékponttal a szakközépsiskolai végzettségűeké (3/b. ábra). A számításaink stilizáltak, jelzik, hogy az elvándorlás figyelembevétele a munkapiaci hatások vizsgálatakor elkerülhetetlen.

2.5. Külföldi munkavállalás hatása a munkapiaci folyamatokra

A migrációt visszafogó tényezőknek fontos eleme volt Magyarországon a szociális ellátórendszerek biztonságának a munkapiaci kitettség és alkalmazkodást ellensúlyozó hatása. 2010 után intézkedések sora vezetett a szociális háló leépítéséhez és számos érintett csoport megjelenéséhez a munkapiaccon. 2011–2015 között rövid idő alatt közel 5 százalékponttal emelkedett az aktivitási arány. Növekvő munkakinálat mellett a foglalkozási arány, a munkanélküliség és az elvándorlás is emelkedett. A munkapiaci hatásának pontosabb bemutatásához a mutatókat egyrészt a külföldi telephelyen dolgozók

korábban már említett létszámával¹², másrészt a jelentősebb torzítást eredményező, nagy létszámú és gyorsan növekvő közmunkával korrigálni kellett.¹³

4. ábra. Munkapiaci változások és a külföldi munkavállalás változása, 2009–2015



Forrás: KSH Munkaerő-felmérés megfelelő évi adatai alapján saját kalkuláció. Külföldön dolgozók létszáma: lásd előbb 2. ábra. Munkaerőhiány: KOPINT–TÁRKI (2016).

Megjegyzés: *a létszámváltozást mindig az előző év megfelelő negyedévéhez viszonyítva számítottuk a tükörstatisztikák alapján. **az előző év megfelelő negyedévéhez viszonyítva; *** korrigált munkanélküliségi ráta, a közmunkásokat beszámítva, a külföldön dolgozókat leszámítva.

A munkapiaci változások és a külföldi munkavállalás együttmozgását mutatja a 4. ábra. Az ábrán a külföldön dolgozók számának éves változását látjuk, a külföldön dolgozók három legfontosabb fogadó országának nyilvántartásai alapján (az ábrán feltüntetjük a külföldi telephelyen dolgozók szerényebb nagyságát is). A külföldön dolgozók számának a növekedése egyértelmű 2010 után, amikor a (korrigált, közmunkával növelt) munkanélküliségi ráta is növekedett és értéke tartósan 10% felett maradt. A 2013 után érzékelhető munkapiaci élénkülés minden mutató alapján látszik: csökkent

¹² Az előző fejezetben bemutatott stilizált becslést a számításokban itt nem tudtuk figyelembe venni, az aktív népességet a fejezet további részében a szokásosan számított és publikált – az előző stilizált becslésnél lényegesen magasabb – értékével vesszük figyelembe.

¹³ A korrekció jelentős eltérést mutat: a publikált munkanélküliségi ráta 2011 és 2015 közötti változása 5%-os javulást, a korrigált (közmunkával csökkentett) változás mindössze 1,2%-ot mutat, és a foglalkoztatás növekedése is a 7,6%-os, publikált növekedés helyett korrigálva 5% lett. A közmunka munkapiacot torzító hatásáról részletesebben lásd Cseres-Gergely–Molnár (2014).

a (korrigált) munkanélküliségi ráta és nőtt a piaci munkahelyeken való foglalkoztatottság (köz munkától megtisztított, itt nem jelzett) aránya, valamint növekedett a szakképzett munkaerő hiánya is. Az élénkület a külföldön dolgozók számának lassuló növekedése kísérte.

A migrációs várakozások és a gazdasági kilátásokban mutatkozó változások is meglepően érzékeny együttmozgást mutatnak: a javuló munkapiaci mutatók egybeesnek a külföldi munkavállalási szándék megtorpanásával: 2012 körül erősen növekvő és a 2013 utáni időszakban lassuló a külföldi munkavállalási szándék, míg a kevésbé munkapiaci meghatározottságú elköltözések aránya növekszik. (Sik–Szeitl 2016)

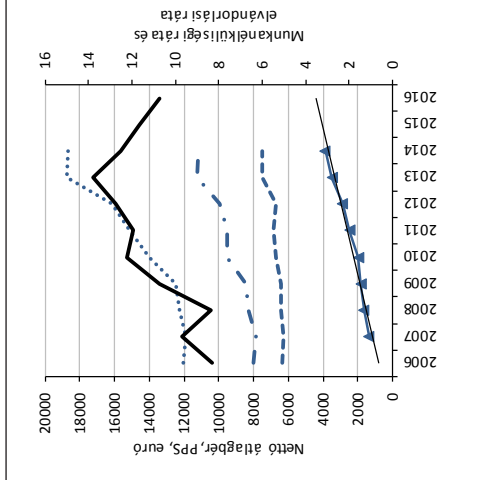
3. *Elvándorlás, munkaerőhiány és bevándorlás*

A szakirodalom alapján azt várhatjuk, hogy az elvándorlás hatása érezhető a hazai munkapiacon, a foglalkoztatás és a bérek alakulásában. Zaiceva (2014) szimulációs modellek becsléseit összegezve azt találja, hogy igazolható az elvándorlás hatása a hazai bérek növekedésére és a munkanélküliség csökkenésére az új EU-országokban. A korábban említett országtanulmányok azonban, mint láttuk, a hatást inkább a belső konjunktúrának tulajdonították (Kaczmarczyk–Mioduszevska–Żylicz 2010; Hazans–Philips 2010). Az egyes országokra végzett ökonometriai becslések csak jelentős arányú elvándorlás mellett mértek az elvándorlás hatására számottevő bérnövekedést, a kisebb arányú elvándorlás bérnövelő hatása csekély. A migrációban különösen érintett csoportok béreit azonban az elvándorlás erőteljesebben befolyásolhatja. (Dustmann–Frattini–Rosso 2015; Elsner 2013).

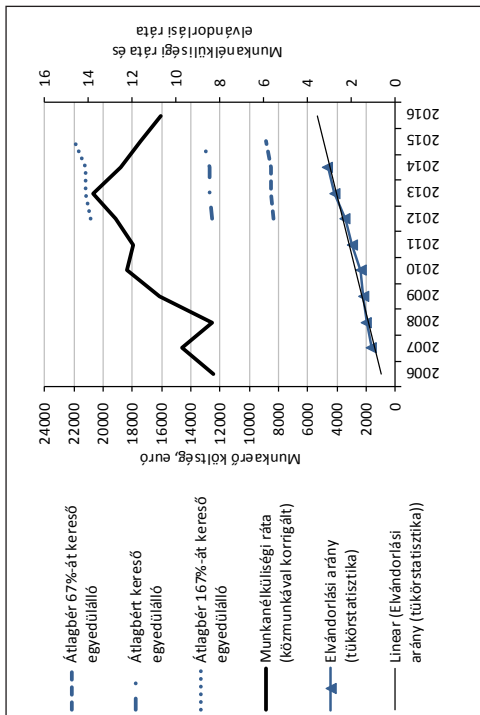
Az előzőek alapján a viszonylag rövid történetű magyar emigráció esetében nem feltételezhetjük, hogy az elvándorlás a bérek növekedését jelentősen képes lett volna befolyásolni. Azt várhatjuk azonban, hogy olyan társadalmi csoportok esetében, amelyek különösen érintettek a migrációban a hatás érzékelhető lehet. A következőkben illusztráljuk, hogyan alakultak Magyarország esetében a szakirodalom alapján várt összefüggések. A növekvő elvándorlás mellett a munkanélküliség és a bérek, illetve a munkaerőköltségek alakulását mutatja az 5. *ábra*. A munkanélküliség csökkenése mellett szembeszökő, hogy a bérköltségek (jobb oldali 5/b. *ábra*) nem változtak, az elvándorlás növekedése sem az alacsony, sem az átlagos, sem a magas bérűek esetében nem váltotta ki a bérek elmozdulását. Az összes új EU-ország közül Magyarországon volt az egyik legkisebb változás a munkaerőköltségekben, és ezzel a magyar bérköltségek szintje elmaradt a béreket és bérköltségeket emelő EU8-országoktól (csak Romániát, Bulgáriát és Litvániát előzi meg Magyarország).

5. ábra. Elvándorlás, munkanélküliség és munkaerőköltség, 2006–2016

5/a. ábra. Nettó átlagbér alakulása (vásárlóerő-paritáson, euró)



5/b. ábra. Munkaerőköltség alakulása (euró)



Forrás: Eurostat (bérek) és Eurostat (munkaerő-költség) adatbázis

A bal oldali 5/a. ábra a nettó kereseteket mutatja. A béralakulás hatására épp abban a magas jövedelmű csoportban emelkednek a bérek, ahol kicsi az elvándorlás, miközben az elvándorlás által jobban érintett csoportokban nem vagy csak alig. Az előzőekben láttuk, hogy gyenge bérhatás is érezhető lehet azokban a csoportokban, amelyeket az elvándorlás különösen érint. Magyarországon a bérek, az elvándorlást is figyelembe véve, ezzel ellentétes módon alakultak, s mindez rendkívül magas adóterhek mellett.

A sajtóban, az érdekérvényesítő szervezetekben azonban szaporodnak a munkaerőhiányról szóló beszámolók. Növekszik az üres álláshelyek száma. A szakképzett munkaerő hiányát a vállalatok mindinkább a termelés növekedését korlátozó tényezőként érzékelik (vö. 3. ábra). A kilátások bizonytalanok, az okok kis része származik az elvándorlásból. A bérhatások érvényesítésében a béralku fontos szerepet játszhat, a szakszervezetek szerepéről azonban kevés vizsgálat ismert. Kaminska és Kahancová (2011) az egészségügyi szektor példáján hasonlítja össze három új EU-ország – Szlovákia, Lengyelország és Magyarország – szakszervezeti béralkujának a hatékonyságát az elvándorlás esetében. A magyar tárgyalások intézményi gyengesége és a kormányzat feladatának az elfogadása a többi országtól eltérően jelentéktelen szakszervezeti szerepet mutat.

Az elvándorlás mindenekelőtt a béreken keresztül érvényesíti hatását a munkapiacra. Azokban az országokban, ahonnan nagyobb mértékű elvándorlás volt megfigyelhető, a kutatások is ilyen tapasztalatokat írnak le: csökkent a munkanélküliség, feszesebb lett a munkapiac, emelkedtek a bérek. A balti országok kutatásai rámutattak, hogy a gazdaság korszerűsítésének, modernizációjának a lehetőségét, valamint a bérhatások mellett gazdasági innovációt is kiválthat a munkaerő elvándorlása (Hazans–Philips 2010). A munkaerőpiacon erősödő hiányok mellett az elvándorlók helyére – elméletben – a növekvő vonzerő hatására migráns munkaerő érkezhethet. A kutatások tapasztalata, hogy az erőteljes elvándorlás mellett ilyen folyamatok nem indulnak be, a bevándorlási programok nem bizonyultak sikeresnek egyik új EU-tagországban sem. Az említett országok mindegyike bevándorló és elvándorló ország is egyben. Az arányok azonban fontosak (Elsner 2015). Azokban az országokban indulhat meg jelentősebb bevándorlás, ahol az elvándorlás időszaka befejeződött (Arango 2012).

4. Összegzés

Az elvándorlás Magyarországon későn indult el és 2010 óta számottevően felgyorsult. Ekkorra az elvándorlás növekedésének a mértéke már megközelítette a nem kiugró, de jelentős elvándorlást mutató országokét, így például Lengyelországét, de messze elmaradt a különösen jelentős elvándorlási arány-

nyal rendelkező új EU10-tagállamoktól, így például Romániától vagy a balti országoktól. Összességében a Magyarországról külföldre vándoroltak aránya az elmúlt években folyamatosan emelkedik és közelíti a többi új EU-tagország hazai népességhez mért elvándorlási arányát. Az elvándorlás hatása stilizált becsléseink alapján az aktív népességet a jelentős demográfiai fogyáshoz nagyobb mértékben csökkenti, de ez korcsoport és iskolai végzettség szerint nagyon eltérő: különösen a 30–45 éveseket érinti, kevéssé befolyásolja az alacsony iskolai végzettségűeket. A migráció esélye a korábbi vizsgálatok alapján egybehangzóan – minden más tényező változatlansága mellett – a magasabb iskolai végzettségűek, a fiatalabbak, a férfiak és az egyedülállók esetében nagyobb. Az elvándorlás nem egyirányú, visszavándorlás kíséri. A szakirodalom alapján a visszavándorlás a kvalifikáltabbak irányában szelektív, a magyar folyamatok alakulása még bizonytalan. A hazai munkapiacra az elvándorlás növekedése mellett a várható bérnövekedést kikényszerítő hiányhelyzetek alakultak ki, ebben a migráció csak részlegesen és csak bizonyos szakmák, foglalkozások esetében felelős. A munkavállalási célú elvándorlás a hazai munkapiaci kereslet növekedésére érzékenyen reagál, miközben a nem munkavállalási célú elvándorlási szándék erősödése érzékelhető.

Magyarországon a migráció növekedésével együtt gyorsan megjelent a 'migráció kultúrája' (Kandel–Massey 2002). A jelenség lényege, hogy a külföldi munkavállalás komoly lehetőségként fogalmazódik meg az érintett csoportok számára, így felülértékelve a migráció előnyeit, ennek megfelelően alakulnak az életstratégiák kialakítására, az iskolázásra vonatkozó döntéseik.¹⁴ A kapcsolatok erősödő hálójában fontos szerepet játszhat ebben, és a kultúrában és a mindennapokban is megjelenik a migráció narratívája, felerősítve a migrációt meghatározó tényezők hatását.¹⁵ A magyar orvosok körében végzett vizsgálat azt igazolta, hogy a migrációval remélhető béreket és a külföldi munkavállalás lehetőségét is felülértékelik a migrációs tapasztalattal nem rendelkező otthon maradtak a külföldön dolgozókhöz képest, és ez az eltérés szignifikáns. (Hárs–Simon 2016b) Ez összességében az a folyamat, amit a migrációs szakirodalom másutt a halmozott okok (*cumulative causation*) hatásaként ír le (Massey 1990; Massey *et al.* 1998). A későn indult migráció okainak együttese talán fel is gyorsította az elvándorlás kultúrájának a terjedését Magyarországon, bár a rövid időszak ezt igazoló empirikus vizsgálatokkal ez ideig alig szolgált.

¹⁴ A hatások sokfélék és az egyes csoportok esetében ellentétesek lehetnek, a szakirodalomban leírt példák a várt haszon reményében magasabb iskolázottságot, illetve a külföldi munkalehetőségek megszerzése érdekében az otthoni előrejutáshoz szükséges tanulás elvetését egyaránt leírják. (Kandel–Massey 2002)

¹⁵ A Mexikó és az USA közötti folyamatok leírásakor a szerzők hangsúlyozzák, hogy a populáris kultúrában is megjelenik a migráció, és ezt hazánkban a színházak, pop és *slam poetry* programok, blogok sora tükrözi vissza.

- Ambrosini, J. – W. Karin Mayr – G. Peri – D. Radu 2011: The selection of migrants and returnees: Evidence from Romania and implications. Working Paper 16912. Cambridge (US): National Bureau of Economic Research.
- Arango, J. 2012: Early starters and latecomers. Comparing countries of immigration and immigration regimes in Europe. In: Okólski, M. ed. 2012: European immigrations: trends, structures and policy implications. IMISCOE Research. Amsterdam: Amsterdam University Press: 45–64. p.
- Blaskó Zs. – Gödri I. 2014: Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. Demográfia, 57. évf., 4. sz., 271–307. p.
- Blaskó Zs. – Ligeti A. S. – Sik E. 2014: Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2014. Budapest: TÁRKI, 351–372. p.
- Bodnár K. – Szabó L. T. 2014: A kivándorlás hatása hazai munkaerőpiacra. MNB-tanulmányok 114. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
- Borjas, G. J. 1994: The economics of immigration. Journal of Economic Literature, vol. 32, no. 4, 1667–1717. p.
- Clemens, M. A. 2011: Economics and emigration: Trillion-dollar bills on the sidewalk? Journal of Economic Perspectives, vol. 25, no. 3, 83–106. p.
- Cseres-Gergely Zs. – Molnár Gy. 2014: Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2014. Budapest: TÁRKI, 204–225. p.
- Dustmann, Ch. – T. Frattini – A. Rosso 2015: The effect of emigration from Poland on Polish wages. The Scandinavian Journal of Economics, vol. 117, no. 2, 522–564. p.
- Elsner, B. 2013: Does emigration benefit the stayers? Evidence from EU enlargement. Journal of Population Economics, vol. 26, no. 2, 531–553. p.
- Elsner, B. 2015: Does emigration increase the wages of non-emigrants in sending countries? Bonn: IZA World of Labor.
- Eurostat (bérek) adatbázis: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/earnings/database> .
- Eurostat (munkaerő-költség) adatbázis: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/labour-costs/database> .
- Favell, A. 2008: The new face of east-west migration in Europe. Journal of Ethnic and Migration Studies, vol. 34, no. 5, 701–716. p.
- Gibson, J. – D. McKenzie 2011: Eight questions about brain drain. Journal of Economic Perspectives, vol. 25, no. 3, 107–128. p.
- Harris, J. R. – M. P. Todaro 1970: Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. American Economic Review, vol. 60, no. 1, 126–142. p.
- Hárs Á. 2008: Csatlakozás és csalatkozás – a magyar munkaerőpiac és a migráció. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2008. Budapest: TÁRKI, 108–130. p.
- Hárs Á. 2012: Munkapiaci válságok, változások, válaszok. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2012. Budapest: TÁRKI, 159–189. p.
- Hárs Á. 2016: Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In: Blaskó Zs. – Fazekas K. szerk.: Munkaerőpiaci tükör 2016. Budapest: MTA KRTK, 39–53. p.
- Hárs Á. – Simon D. 2015: A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon vizsgálat a Munkaerő-felmérés adatai alapján. BWP, 2015/2. Budapest: Budapest Corvinus Egyetem – MTA KRTK KTI.
- Hárs Á. – Simon D. 2016a: Munkaerő-migráció, ingázás, kivándorlás. In: Blaskó Zs. – Fazekas K. szerk.: Munkaerőpiaci tükör 2015. Budapest: MTA KRTK, 72–85. p.

- Hárs Á. – Simon D. 2016b: A magyarországi orvosok külföldi munkavállalását befolyásoló tényezők. In: Blaskó Zs. – Fazekas K. szerk.: Munkaerőpiaci tükrök. Budapest: MTA KRTK, 96–103. p.
- Hazans, M. 2016: Migration experience of the Baltic countries in the context of economic crisis. In: M. Kahanec – K. F. Zimmermann eds.: Labor migration, EU enlargement, and the great recession. Berlin–Heidelberg: Springer, 297–344. p.
- Hazans, M. – K. Philips 2010: The post-enlargement migration experience in the Baltic labor markets”. In: M. Kahanec – K. F. Zimmermann eds.: EU labor markets after post-enlargement migration, Heidelberg: Springer, 255–304. p.
- Horváth Á. 2016: Visszatérő kivándorlók. In: Blaskó Zs. – Fazekas K. szerk.: Munkaerőpiaci tükrök 2016. Budapest: MTA KRTK, 106–115. p.
- Hosszú E. – Romhányi B. 2015: Statisztika és valóság: a munkaerő-statisztikai módszertanválasztás hatása a gazdaságpolitikai narratívákra. Statisztikai Szemle, 93 évf. 10. sz., 959–975. p.
- Kaczmarczyk, P. – M. Mioduszewska – A. Żylicz 2010: Impact of the post-accession migration on the Polish labor market. In: M. Kahanec – K. F. Zimmermann eds.: EU labor markets after post-enlargement migration. Heidelberg: Springer, 219–253. p.
- Kahanec, M. – A. Zaiceva – K. F. Zimmermann 2010: Lessons from Migration after EU Enlargement. In: M. Kahanec – K. F. Zimmermann eds.: EU labor markets after post-enlargement migration. Heidelberg: Springer, 3–45. p.
- Kahanec, M. – M. Pytlíková – K. F. Zimmermann 2016: The Free Movement of Workers in an Enlarged European Union: Institutional Underpinnings of Economic Adjustment. In: M. Kahanec – K. F. Zimmermann eds.: Labor migration, EU enlargement, and the great recession. Berlin–Heidelberg: Springer, 1–34. p.
- Kaminska, M. E. – M. Kahancová 2011: Emigration and labour shortages: an opportunity for trade unions in new member states? European Journal of Industrial Relations, vol. 17, no. 2, 189–203. p.
- Kandel, W. – D. S. Massey 2002: The culture of Mexican migration: A theoretical and empirical analysis, Social Forces, vol. 80, no.3, 981–1004. p.
- KOPINT–TÁRKI 2016: Feldolgozóipari konjunktúratest, 2016/1. Budapest: KOPINT–TÁRKI Konjunktúrakutató Intézet.
- Kurekova, L. 2011: Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. Presentation on the Interdisciplinary conference on migration. Economic change, social challenge, University College London, 6-9th April.
- Lakatos J. 2015: Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. Statisztikai Szemle, 93. évf., 2. sz., 93–112. p.
- Martin, R. – D. Radu 2012: Return migration: The experience of Eastern Europe. International Migration, vol. 50, no. 6, 109–128. p.
- Massey, D. S. 1990: Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. Population Index, vol. 56, no. 1, 3–26. p.
- Massey, D. S. – J. Arango – G. Hugo – A. Kouaouci – A. Pellegrino – J. E. Taylor 1998: Worlds in motion. Understanding international migration at the end of the millennium. Series: International Studies in Demography. Oxford (UK): Oxford University Press.
- Mishra, P. 2007: Emigration and wages in source countries: evidence from Mexico. Journal of Development Economics, vol. 82, no. 1, 180–199. p.
- Moreh, Ch. 2014a: Magyar bevándorlók az Egyesült Királyságban: demográfiai, földrajzi és szociológiai körkép. Demográfia, 57. évf. 4. sz., 309–342. p.
- Moreh, Ch. 2014b: A decade of membership: Hungarian post-accession mobility to the United Kingdom. Central and Eastern European Migration Review, vol. 3, no. 2, 79–104. p.
- Sik E. – Szeitl B. 2016: Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: Blaskó Zs. – Fazekas K. szerk.: Munkaerőpiaci tükrök 2015. Budapest: MTA KRTK, 54–58. p.

- Zaiceva, A. 2014: Post-enlargement emigration and new EU members' labor markets. Bonn: IZA World of Labor.
- Zaiceva, A. – K. F. Zimmermann 2016: Returning home at times of trouble? Return migration of EU enlargement migrants during the crisis – Springer. In: M. Kahanec – K. F. Zimmermann eds.: Labor migration, EU enlargement, and the great recession. Berlin–Heidelberg: Springer, 397–418. p.